

Bogo Grafenauer

PTUJ V SREDNJEM VEKU¹

Ko se zgodovinarji pridružujemo počastitvi častitljive starosti ptujskega mesta ob Dravi, moremo storiti to seveda le v duhu svoje vede, s kritičnim pretresanjem tega, kar o preteklosti tega mesta vemo — ali vsaj mislimo, da vemo. Hudomušnež bi mogel začeti že pri vprašanju, ali je pravilno geslo »1900 let mesta«, ki ga je bilo brati v zvezi z letošnjimi proslavami Ptuja na nekaterih njenih oznanilih² — saj je legijsko taborišče na južni strani Drave nastalo že sredi drugega desetletja po n. št.,³ civilno mesto pa je nastalo šele po opustitvi taborišča okr. leta 100, medtem ko je bilo pred 1900 leti taborišče samo prvič neposredno omenjeno v virih.⁴ Če pa postavimo v tem geslu naglas drugače »1900 let m e s t a«, nas to seveda prav tako opozarja na njegovo nenatančno formulacijo, obenem pa nas postavlja že v sredo enega izmed temeljnih vprašanj zgodovine Ptuja v srednjem veku — v vprašanje kontinuitete, tj. v kakšnih oblikah je zrasel srednjeveški Ptuj na oziroma ob razvalinah antične Poetovionis.

Pisani zgodovinski viri seveda tega stika ne izkazujejo, saj se poslednjič v antičnih virih omenja Ptuj ob zmagi Teodozija nad Maksimonom »Petovione« leta 388,⁵ posredno leta 449 v poročilu bizantinskega poslanca Priska na Atilov dvor o Tatulovem sinu Orestu, ki »se je oženil z Romulovo hčerjo, iz Poetovionis mesta v Noriku« (apò Patabíónos, tēs en Nôrikô póleôs).⁶ Njun sin je bil zadnji rimski cesar Romulus Augustulus. Le z rezervo moremo misliti prav na m e s t o Poetovio kot »mesto Norik« (Norikón te pólei) v sporočilu bizantinskega zgodovinarja Prokopija

¹ Predavanje na simpoziju, ki sta ga priredila ob tisočdevetstoletnici prve omembe Ptuja Muzejsko društvo v Ptuj in Zgodovinsko društvo za Slovenijo, 6. oktobra 1969; objavi so dodane tri skice o razvoju mesta in opombe. Zgodovina Ptuja je doživela poleg stare knjige F. Raispa, Pettau, Steiermarks älteste Stadt, 1858, še dve celotni monografiji v zadnjem času: B. Saria, Pettau, 1965; Iva in Jože Curk, Ptuj, 1970. Podrobna bibliografija do 1933 je objavljena v ČZN 28, 1933 (Fr. Baš), 242—254, medtem ko so poznejša dela navedena v obeh zadnjih monografijah.

² Prim. članek J. Zadnikarja, V diagonali skozi Ptuj, s podnaslovom »Tisočdevetstoletnica mesta«, Delo 26. aprila 1969.

³ B. Saria, Doneski k vojaški zgodovini naših krajev v rimski dobi, GMS 20, 1939, 119—131.

⁴ Taciti Historiae III/1: Poetovionem in hiberna tertiae decumae legionis convenerunt (t. j. l. 69).

⁵ J. Klemenc, Ptuijski grad v kasni antiki, Ljubljana 1950, 62.

⁶ J. Klemenc, n. d. 69.

leta 546, da je dal Justinijan Langobardom v plačilo za pomoč v vojni zoper Ostrogote »mesto Norik in utrdbe v Panoniji in mnoge druge pokrajine«. Kakor sta namreč Hauptmann in Šmid⁷ na podlagi imenovanja Poetovionis kot civitas Noricum pri Ammianu Marcelinu k sredi 4. stol. nanašala Prokopijev podatek na Poetovio, tako je Egger⁸ to izenačevanje zavračal in dokazoval, da je mišljena Celeia; v vsakem primeru gre seveda pri tem za mestna okoliša Celeiae in Poetovionis in ne za »pokrajino Norik«, kot so mislili nekateri v tujini in v zadnjem času tudi pri nas.⁹ Egger je namreč prepričan — zdi se, da je podobno mislil tudi Klemenc, ko je govoril, da je Poetovio postal konec 5. stol. ostrogotsko oporišče, ko so si ti »ruševine... primerno preuredili« — da je Poetovio »od druge polovice 5. stol. naprej ostal pač še naselbina, ki je srednjeveški prepuстила v dediščino ime, toda mesto ni bil več, prav tako ne sedež škofije«. ¹⁰ V našem zgodovinopisju sicer navadno predpostavljamo, da je škofija v tem kraju propadla šele ob prihodu Slovanov (v 70. letih 6. stol. v to področje, deset let pozneje v Posavje in zgornje Podravje),¹¹ vendar moramo priznati, da o njej nimamo poročila že več kot sto let poprej in da gre potemtakem pri tem stališču zgolj za domnevo.

V vsakem primeru sledi v virih o Poetoviu po njegovi zadnji antični omembi 300 oziroma 400 let molka (kakor pač razumemo Prokopijevo sporočilo). Iz tega mraka se vnovič vzdigne Ptuj šele s sporočilom v *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, da je bila za vlade Pribine v Spodnji Panoniji — ni jasno, da bi moralo biti to šele po postavitvi za mejnega grofa, tako da velja kot terminus ante quem non leto 840 — ter »v časih. (salzburškega) nadškofa Liutpramma« (836—859) posvečena cerkev »ad Bettobiam«; torej med letoma 840 in 859.¹² Petnajst let po zadnji izmed obeh navedenih časovnih meja srečamo vnovič podatek, da je salzburški nadškof Teotmar 874 posvetil »ad Bettowe ecclesiam Chosiuini comitis«. ¹³ Ime tega grofa je bilo nekdaj poznano le po dveh virih druge

⁷ Procopii De bello Gothico III/33; Lj. Hauptmann, Entstehung und Entwicklung Krains, v Erläuterungen zum Histor. Atlas d. österr. Alpenländer I/4, 2: Heft, 1929, 336 sl.; W. Schmid, Ptujске krščanske starosvetnosti, ČZN 31, 1936, 113 sl.

⁸ R. Egger, Civitas Noricum (1929), ponatis v Römische Antike und frühes Christentum I, 1962, 116—122.

⁹ Stj. Antoljak, Što zapravo znači u Prokopija *Ναοικῶν τε πόλει*, Zbornik radova Vizantol. instit. 4, 1956, 45—61; enako je sodil I. Pirkovič v svojem obravnavanju Langobardov na Dolenjskem, v predavanju za simpozij o zgodnjem srednjem veku na Slovenskem (v tisku v Arheološkem vestniku) maja 1969 v Kranju; drugačno stališče dokazuje B. Grafenauer, Ustoličevanje koroških vojvod in država karantanskih Slovencev, 1952, 418—420; gl. še B. Grafenauer, HZb 11—12, 1958—1959, 317, in oceno VIN (Vizantol. inst. v Beogradu) Antoljakove razprave v Byzantinische Zeitschrift 50, 1957, 403.

¹⁰ J. Klemenc, n. d., 71; R. Egger, n. n. m., 118.

¹¹ Zadnji pregled B. Grafenauer, Proces doseljavanja Slovena na zapadni Balkan i u Istočne Alpe, Posebna izdanja ANU BiH XII, Simpozijum pred-slovenski etnički elementi na Balkanu u etnogenezi Južnih Slovena, 1969, 31—40.

¹² M. Kos, *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, 1936, 137, komentar 85 sl.

¹³ *Annales Salisburgenses majores*, ad a. 874, MGH SS XXX/2, 742.

roke kot »Gozwini comitis«, ¹⁴ tako da je zgodovinopisje skoraj soglasno mislilo na Kocljevega frankovskega naslednika z imenom Gozwin (čep prav sta ostali za njegovo grofovanje na razpolago le dve leti do prihoda Arnulfa 876). Odkar pa poznamo od 20. let naprej obliko imena v velikih salzburških analih, ¹⁵ predlogi za oba prej poznana vira, je Pirchegger že 1940 in vnovič 1962 nastopil z domnevo, da gre za napačno zapisano ime Koclja (Chozili). ¹⁶ Odkar je pokazal Mitteraurer, da v karolinških grofijah na jugovzhodu ne nastopa niti ime Chosiwin niti Gozwin, ¹⁷ je v resnici postala najverjetnejša razlaga, da je to cerkev začel graditi knez Kocelj in da je ob posvečenju še po njem imenovana.

In zopet petnajst let kasneje je datiran (890, 20. nov.) t. i. Arnulfinum, darovnica, ki si jo je pod imenom Arnulfa prefalzificiral Salzburg okr. leta 980, pri čemer pa se je po splošnem prepričanju zgodovinarjev opiral na neko pristno Arnulfovo listino. ¹⁸ Med pristne podatke spada — zopet po splošnem prepričanju zgodovinarjev — tudi prav to, kar vsebuje o Ptujju, kajti ti podrobni podatki pač nimajo nobene posebne zveze z namenom falzifikatorja. Mesto se glasi, da potrjuje Arnulf salzburški cerkvi »ad Pettouiam aecclesiam cum decima et duas partes civitatis cum banis, theloneis et ponte, que ab antecessoribus nostris illo tradita fuerunt, et ex parte nostra addimus terciam partem civitatis que proprietates Carantani fuit illique diiudicatum est eo quia reus magestatis nostrae criminatus est constare, exceptis subnotatis rebus quas uxori illius propter fidele servitium concessimus, id est in superiori civitate in orientali parte civitatis ipsius curtilem locum, ubi nova aecclesia incepta est, atque in inferiori civitate in occidentali parte civitatis ipsius illa curtilia loca que in potestate tunc habuit, cum hobs C et vineis X in Zistanesfeld ubi nunquam antecessores nostri alicui quicquam dederunt, propter fidele servitium prenominati archiepiscopi (sc. Teotmara) tribuimus ad praefatum monasterium sicut acervi duo prope Trauum positi sunt, ex summitate terminis qui uuagreini dicitur, et ita sicut ille uuagreini tendit usque Treuina fluit in Trauum«. ¹⁹ V nekoliko parafraziranem prevodu Franca Kosa: »Dalje potrdi kralj Arnulf solnograški cerkvi to, kar so ji podelili njegovi predniki v Ptujju, namreč cerkev z desetino in dva dela mesta s sodstvom, mitnino in mostom. K temu pa še doda tretji del mesta, katerega je imel prej v svoji lasti neki Karantanec, ki pa je izgubil svoje imetje, ker je bil zaradi veleizdaje obsojen. Izvzeta so le tista posestva, katera je (Arnulf) prepustil njegovi (Karantančevi) soprogi zaradi njene zvestobe.

¹⁴ Fr. Kos, Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku II, 1906, št. 232: Auctarium Garstense, Annales s. Ruodberti Salisburgenses.

¹⁵ MGH SS XXX/2, 742.

¹⁶ H. Pirchegger, Erläuterungen zum Histor. Atlas d. österr. Alpenländer II/1, 1940, 120 in 178; Die Untersteiermark in der Geschichte ihrer Herrschaften und Güten, Städte und Märkte, 1962, 58.

¹⁷ M. Mitterauer, Karolingische Markgrafen im Südosten. AÖG 123, 1963, posebej 162 sl.

¹⁸ Fr. Kos, Gradivo II, št. 296; k temu H. Pirchegger v Pirchegger-Dungern, Urkundenbuch des Herzogtums Steiermark, Erg.-Bd., 1949; Lj. Hauptmann, ZČ 4, 1950, 246; B. Grafenauer, Vprašanje konca Kocljeve vlade v Spodnji Panoniji, ZČ 6—7, 1952—1953, 186 sl.

¹⁹ Fr. Kos, Gradivo II, str. 224, št. 296.

namreč dvor v vzhodnem ali gornjem delu mesta, kjer so pričeli delati novo cerkev; v dolnjem ali zapadnem delu mesta pa tisti dvori, katere je imela takrat v svoji lasti, s sto kmetijami in desetimi vinogradi na Zistanesfeldu (polje pri vasi Skorba — oz. po Pircheggerju zgornje Dravsko polje), kjer še niso nikdar njegovi (Arnulfovi) predniki komu kaj podelili. Tudi prepusti solnograški cerkvi zaradi zvestobe rečenega nadškofa zemljo, katera se razprostira od dveh postavljenih kupov blizu Drave in od mejne višine, ki se zove Breg, po Pobrežju do izliva Dravinje v Dravo.²⁰ To je hkrati vse, kar vemo o Ptujju do začetka 12. stol., kajti v vseh potrditvah Salzburgu darovanega ozemlja do 1057 se v petih darovnicah ponavlja ista formulacija (977, 982, 984, 1051, 1057) in šele v potrditvi Friderika Barbarosse leta 1178 jo zamenja novo, drugačno besedilo.²¹

K temu tekstu, ki je izhodišče za obravnavanje ptujske srednjeveške zgodovine (prav tako kakor tudi za obravnavanje razvoja salzburske posesti v štajerskem Podravju), se bomo povrnili. Zaenkrat naj samo ugotovimo, da v sporočilih pisanih virov zija med antičnim in srednjeveškim Ptujem velika vrzel. Na ime civitas oprt poskus zapiranja te vrzeli, najsi bo še v tako blagi obliki (npr. po Pirchegg. 1904: »Pettau erscheint freilich schon bei seinem ersten Auftreten als civitas, ohne dass wir entscheiden können, ob ihr das Stadtrecht im Mittelalter, sagen wir im VIII. oder IX. Jahrhundert verliehen wurde, oder ob sie ihre Stellung als Stadt noch aus dem Altertume herüber gerettet hat; man möchte allerdings letzteres vermuten«),²² se je namreč izkazal v luči raziskovanja postanka srednjeveških mest pri nas kot neutemeljen, čeprav je dolgo in močno vplival na različno pisanje o zgodovini Ptujja in še danes ponekod odmeva v napačnih formulacijah o Ptujju kot o »civitas-mestu« v 9. stol.²³

Nekoliko ožja postane ta vrzel, če dopolnimo pisane vire z arheološkimi. Sicer prav gotovo kaže vzporejanje Pahičevih pregledov »antičnih naselbin in grobišč iz prvih štirih stoletij po n. št.« ter »staroslovanskih grobišč ter po večini na arheoloških najdiščih osnovanih prafar« v slovenskem Podravju in Pomurju (kjer je zajeto skoraj vse ozemlje Ptujске marke 11. stol.), da se res »s slovansko naselitvijo... tudi v Slovenskih goricah prične novo obdobje, v katerem za prvih 400 let preseneča ponovna praznina najdišč«.²⁴ Vendar je prav na področju Ptujja nekoliko bolje. Poznoantično grobišče na Zgornjem Bregu, v katerem se kaže domače, pa že s tujim, predvsem germanskim prebivalstvom pomešano

²⁰ Fr. Kos, *Gradivo II*, str. 223 sl.; H. Pirchegger, *Die Untersteiermark*, 59 sl.

²¹ Fr. Kos, *Gradivo II*, 460 (977), 473 (982), 482 (984); III, 1911, 179 (1051), 197 (1057); IV, 1920, 610 (1178).

²² H. Pirchegger, *Geschichte der Stadt und Herrschaft Pettau im Mittelalter II, XXXV. Jahresbericht des... Gymnasiums in Pettau 1903/1904, 1904, 28.*

²³ Fr. Zwitter, *K predzgodovini mest in meščanstva na starokarantanskih tleh*, ZC 6—7, 1952—1953, 219, 221—224, 227; a gl. npr. Iva in Jože Curk, *Ptuj*, v zbirki *Kulturni in naravni spomeniki Slovenije*, 1965, 6; oba avtorja sta popravila izražanje v knjigi *Ptuj*, 1970, 56.

²⁴ S. Pahič, *K predslovenski naselitvi Slovenskih gor in Pomurja*, v *Svet med Muro in Dravo*, 1968, zemljevida 203 in 225, citat 227.

romansko prebivalstvo, sega prav blizu konca antike (v začetek 6. stol.).²⁵ Prav v to razdobje postavlja P. Koroščeva po novi analizi en grob s Panorame in s tem potrjuje že poprejšnjo Sarijevo domnevo.²⁶ Z druge strani se začenjajo po mnenju P. Koroščeve slovanske najdbe v Ptuj (posebej na Panorami) že s »karantansko« kulturo, katere začetek postavlja v 7. stol. in izvaja njene oblike delno iz stika s staroselci (zlasti v Panoniji).²⁷ Tako bi preostala le še vrzel kakkega stoletja, čeprav seveda res vsa koncepcija dr. Koroščeve, izdelana v obliki disertacije, doslej še ni bila objavljena s celotno argumentacijo in zato arheološki svet še ni mogel zavzeti svojega stališča do nje. Brez dvoma pa segajo slovanske arheološke najdbe v Ptuj od zgodnejše stopnje na Panorami z grobovi na zahodni ravni gradu vsaj do 10. (če ne do 11.) stol., torej še preko časa v katerem se začenjajo prve omembe srednjeveškega Ptuja v pisanih virih.²⁸ Sosova je prav za 9. stol. ugotovila nekatere podobnosti med podrobnimi potezami pokopavanja na ptujskih in na zalavarskem grobišču;²⁹ prav tako je Josip Korošec pred smrtjo začel razlagati nekatere sestavine ptujske materialne kulture, ki jih je poprej povezoval z bizantinskimi vplivi (tj. z importom), po objavah velikih povojnih izkopavanj na Moravskem s ptujsko-moravskim stikom, posredovanim seveda prek Blatenskega kostela in njegove okolice.³⁰

Poleg samega grobišča na zahodni grajski ravni pa velja v tem pogledu opozoriti tudi na uganko, ki jo vse doslej postavlja poznoantična trdnjavica.³¹ Njen poznoantični izvor ni sporen, čeprav so ga povezovali bodisi z utrjevalnimi deli ob utrjevanju notranjosti rimske države konec 3. stol.,³² z utrjenimi zatočišči, ki si jih je ob propadanju rimske moči gradilo prebivalstvo samo, ali z gotsko dobo oblasti nad tem delom Panonije³³ ali s kratkotrajno dobo bizantinske oblasti v prvem desetletju vojne z Ostrogoti v Italiji.³⁴ Ne glede na spornost časa nastanka te zgradbe nas namreč vznemirja neodgovorjeno vprašanje — tudi tega je postavil že Baš — zaradi česa slovansko grobišče nikjer ne prestopa njene vnanje meje, čeprav nam je prav iz slovenskega panonskega prostora znanih več primerov, ko so Slovani pokopavali svoje pokojne med zidovjem propadlih rimskih hiš.³⁵ Ali je torej ta trdnjavica iz pozne antike služila

²⁵ I. Mikl-Curkova, Poznoantično grobišče na Zgornjem Bregu v Ptuj, ČZN n. v. 2, 1966, 46—62.

²⁶ P. Korošec, prispevek v tisku v ZČ 24, 1970; B. Saria, Archäologische Karte von Jugoslawien, Blatt Ptuj, 1936, 41; isti, Pettau, 1965, 14.

²⁷ P. Korošec, Zgodnjesrednjeveška arheološka slika karantanskih Slovanov, še neobjavljena disertacija na filozof. fakulteti v Ljubljani (obranjena 19. VI. 1968).

²⁸ J. Korošec, Staroslovensko grobišče na Ptujem gradu, 1950.

²⁹ A. Sós, Ausgrabungen von Zalavár, Cyrillo-Methodiana, 1964, 222—261.

³⁰ Ustno obvestilo, gl. B. Grafenauer, Slovansko-nemška borba za srednje Podonavje v 9. stoletju, Hauptmannov zbornik (Razprave SAZU, razr. za zgodov. in družbene vede V), 1966, 57.

³¹ J. Klemenc, n. d.

³² J. Šašel, K zgodovini Ptujkega gradu v arheoloških obdobjih in nekaj novih najdb na zahodnem vznožju, Kronika 9, 1961, 125 sl.

³³ J. Klemenc, n. d., 60—81.

³⁴ Fr. Baš, ZČ 2—3, 1948—1949, 212.

³⁵ J. Korošec, Staroslovenska grobišča v severni Sloveniji, 1947, 36, 45.

tudi kakšnemu namenu Slovanov v času trajanja grobišča in kakšen je bil ta namen? Odgovor na ta nerazrešeni problem bi utegnil pokazati na Ptujskem gradu doslej najpreciznejšo prostorno kontinuiteto med antiko in srednjim vekom, kar jih poznamo.

Medtem ko poznoantična in zgodnjerednjeveška grobišča vrzel le močno zmanjšujejo in ko ostaja vprašanje neposredne prostorne kontinuitete v uporabi trdnjave na zahodni ravni nerazrešeno, pa ime kraja neposredno dokazuje stik med Slovani in romanskimi staroselci. Ime Optuj izvira iz ad Petojo.³⁶ Še pomembnejša utegne biti Ramovševa ugotovitev, da nemška oblika Pettau ni mogla nastati iz slovanskega imena Ptuj, marveč le iz romanskega Poetovio.³⁷ Po njegovem mnenju naj bi v resnici sprejeli Nemci to ime iz ust ostankov staroselcev, ki so torej preživeli v tem okolišu vsaj dve stoletji sožitja s Slovani, kajti po jezikovnih zakonih (nespremenjena p in t!) Nemci imena niso mogli prevzeti pred prvo polovico, po zgodovinskih podatkih pa ne pred sredo 8. stol.³⁸ Vendar je treba opozoriti, da Ramovševa teza med filologi ni povsem nesporna, kajti Skok je trdil zoper njo, da se »njem. Pettau ne osniva na izgovoru Latinā onoga kraja, nego je kasnije (u. 9. stolj.) učenim putem nastalo iz Petovio, i to preko latinizatorja u Salzburgu, koji su ovdje već u 9. stoljeću imali stražu protiv Madžara«. ³⁹ (Ramovš res pozneje te teze ni več ponavljal.)⁴⁰

Vendar je treba že tu opozoriti, da isto ime — Poetovio in Ptuj — vendarle ne pomeni istega prostora. Ugodnost geografskega prostora na mestu, kjer z ene strani meja med Slovenskimi goricami in vzhodno ravnino, z druge strani reke pa hajdinska terasa zmanjšujeta poplavno in zato težko prehodno ozemlje Drave na najmanjšo mero in tako ustvarjata najugodnejše pogoje za brod prek reke v času pred tehničnim obvladovanjem rečnih tokov in njihovega prehoda, je seveda ostala. Bila je še celo okrepljena s podedovanim rimskim mostom prek reke, kajti »most« v Arnulfinumu je — tako po pravici Saria⁴¹ — vsekakor še rimski. Toda prav dejstvo, da je bil rimski most odkrit (1913) v vsej dolžini na južnem bregu Drave (približno od obrežja nasproti jugovzhodnemu začetku Vičave do Studenčnice pri Zgornjem Bregu), kaže, da je Drava na tem mestu od antike in zgodnjega srednjega veka naprej odplavila za vso svojo širino prostor rimskega mesta od današnjega muzeja (nekdanjega dominikanskega samostana) navzgor. Težišče rimskega civilnega mesta je bilo — drugače kakor legijskega tabora pred njim — res na levem bregu Drave, toda na prostoru Vičave, Panorame in severno od prehoda med

³⁶ Fr. Šturm, Refleksi romanskih palataliziranih konzonantov v slovenskih izposojenkah, ČJKZ 6, 1926, 73; J. Kelemina, Hajdina, ČZN 28, 1933, 118.

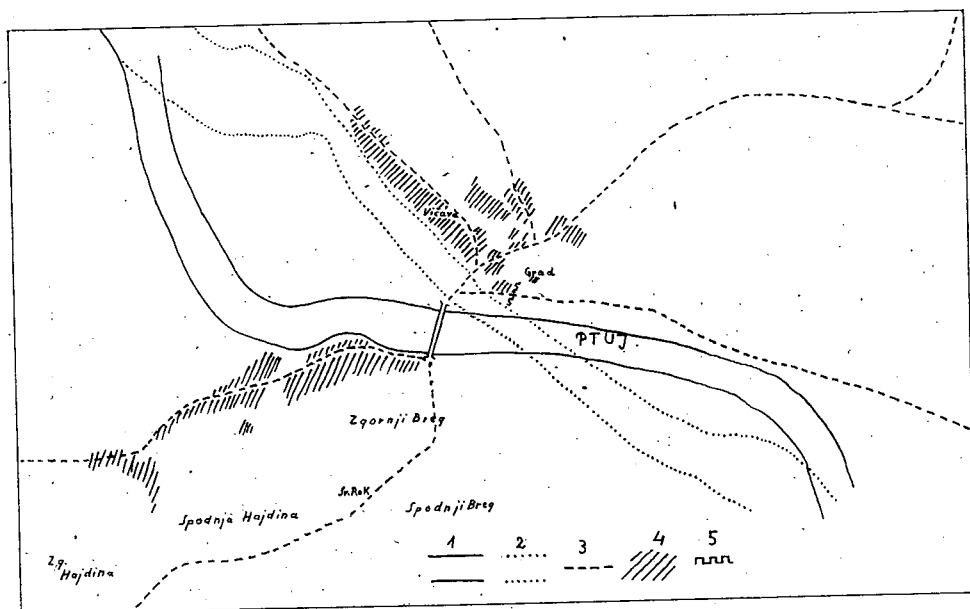
³⁷ Fr. Ramovš, LjZ 39, 1919, 379 sl.

³⁸ Nemški (oz. bavarski) stik s Ptujem je nemogoč pred prihodom Karantanije pod frankovsko nadoblast okr. 745; zato je Sarijevo datiranje tega stika (s sklicevanjem na Kranzmayerja; Pettau, 14) v prvo polovico 8. stol. gotovo prezgodnje.

³⁹ P. Skok, Oglej i Celje, ČJKZ 3, 1921, 25 sl.

⁴⁰ Fr. Ramovš, Historična gramatika slovenskega jezika II, Konzonantizem, 1924, 180, in Kratka zgodovina slovenskega jezika I, 1936, 34, 39.

⁴¹ B. Saria, Pettau, 15.



1. Skica zemljepisnega položaja Petovija in njegovih arheoloških sledov.
 1 — Domnevni tek Drave v antiki (po položaju rimskega mostu in odsotnosti antičnih najdb v mestu južno od Prešernove ceste in Slovenskega trga) in v zgodnjem srednjem veku (do konca uporabnosti rimskega mostu). 2 — Današnji tek Drave (na področju mesta vsaj od druge polovice 13. stol. naprej, ko je bil zgrajen minoritski samostan). 3 — Rimske ceste in poti. 4 — Obseg z arheološkimi najdbami zagotovljenih delov naselbinskih jeder rimskega Petovija. 5 — Smer vzhodnega obzidja rimskega mesta med grajskim gričem in Dravo, delno odkritega leta 1944.

Gradom in Panoramo do Grajene.⁴² Poznoantični zid, čigar temelje so našli na današnjem Muzejskem trgu, to nedvoumno dokazuje, prav tako pa dejstvo, da so bili na ozemlju srednjeveškega mesta odkriti samo grobovi, poleg tega pa severovzhodno od današnje proštije cerkve ostanki poznoantične cerkve, po utemeljeni razlagi pokopališke. Še več. Prostor srednjeveškega »starega mesta« je bil v antiki omejen na teraso pod Grajskim hribom, na kateri teče današnja Prešernova ulica in po kateri je vodila tudi tedaj cesta proti vzhodu. Ostali prostor mesta pod to teraso je naplavljen teren, ki je ostal izven inundacijskega ozemlja, ko je Drava premaknila svoj tek nad današnjo muzejsko teraso proti severu, pod njo pa proti jugu.⁴³ Prostorno je torej srednjeveški Ptuj do antične Poetovionis v podobnem razmerju kakor srednjeveška Ljubljana do antične

⁴² B. Saria, Blatt Ptuj, 30 sl. (most), 31—40; Pettau, 12; I. Mikl-Curkova, O podobi in zgodovini rimskega Ptuja, Kronika 12, 1964, 74, sl., in Rekonstrukcija podobe antičnega Ptuja, Kronika 16, 1968, 77—79; I. in J. Curk, Ptuj, 1970, 15—42.

⁴³ Fr. Baš, Historično-geografski razvoj Ptuja, ČZN 28, 1933, 86—97.

Emone. Obe srednjeveški mesti sta nastali ob antičnem in zunaj njegovega jedra, obe v varstvu grajskih gričev, obe pa sta se z enim izmed svojih kril opriji na zunanjo stran dela antičnega obzidja in ga uporabili za svoje utrdbe (Ljubljana od Univerze do Križank, Ptuj na zahodu med Grajskim gričem in Dravo na Muzejskem trgu).

Po tem razčiščenju kontinuitetnih in diskontinuitetnih vprašanj med antičnim in srednjeveškim Ptujem se moremo obrniti k skromnim podatkom o njegovi zgodovini do ustalitve gradu in naselbine pod gradom v salzburških rokah sredi 12. stol. Kraj je v časih obrske moči spričo svojega pomena za prehod čez Dravo brez dvoma spadal v obrsko območje. Če smemo — kakor je sodil Joža Rus⁴⁴ — uporabljati poznejše meje frankovskih mejnih grofij v 9. stol. kot oporišče za obseg ozemlja, ki so ga Franki osvojili ob svojih posameznih sunkih proti Obrom, spada Ptuj kot kraj v poznejši Spodnji Panoniji⁴⁵ v osvojitve iz let 795/796, v pohodih, ki sta jih vodila furlanski krajiščnik Erik in Karlov sin Pipin.⁴⁶ Prav pomen mostišča za obrske pohode zbuja vprašanje, ali bi moglo (kljub grobiščem) v resnici ob mostu ali nad njim obstajati nepretrgano slovansko naselje ali pa so se Slovani morali občasno umikati v razgibano ozemlje severno ali južno od mostišča in se v dobah popuščanja obrskih pohodov proti Italiji vnovič vračati k njemu.

Zagotovljeno daljše obdobje nepretrganega razvoja se začenja vsekakor šele odkar si je po letu 840 z darovnico, o kateri se ni ohranilo nobeno neposredno sporočilo, pridobil tu posest Pribina;⁴⁷ po prefalzificirani Arnulfovi listini je šlo tu za »dvore« (curtilia loca),⁴⁸ tj. središča dominikalnega agrarnega gospodarstva v različnih delih »civitatis«, ki pa brez dvoma predpostavljajo tudi k dvorom pripadajoče kmečke naselbine. Iz Pribinovega časa izvira prva cerkev v Ptujju (840—859), po njegovi

⁴⁴ J. Rus, neobjavljena razprava Etape v zasedbi slovenskih dežel po Frankih, gl. Kronika 4, 1937, 2.

⁴⁵ Lj. Hauptmann, Mejna grofija spodnjepanonska, Razprave ZDHV 1, 1923, 323—350.

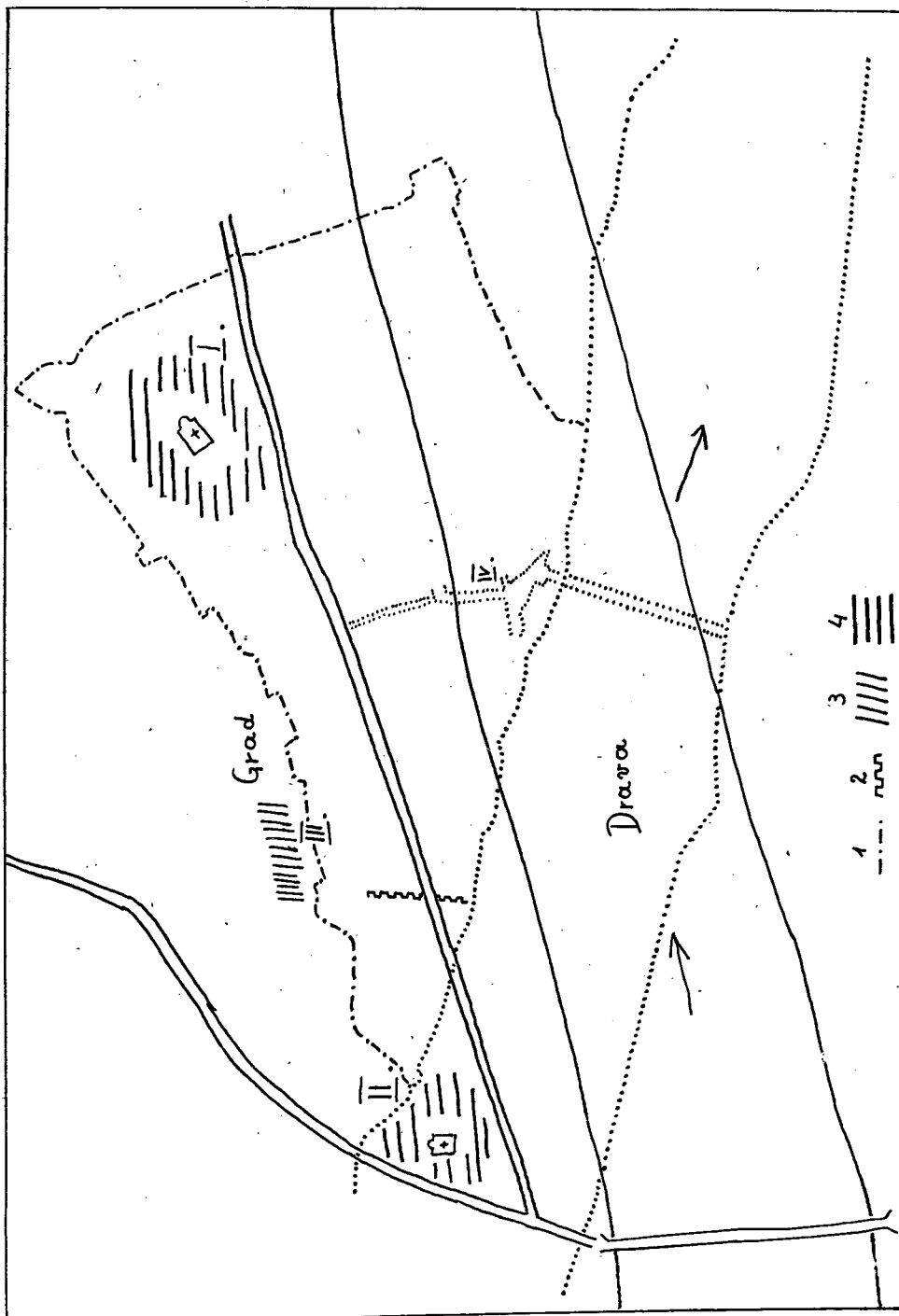
⁴⁶ FR. Kos, Gradivo I, št. 293, 301.

⁴⁷ Lj. Hauptmann, Razprave ZDHV 1, 1923, 312—314; M. Kos, Conversio, 137 sl., 85 sl., 90 sl.

⁴⁸ FR. Kos, Gradivo II, str. 244.

2. Skica začetkov Ptuja v 9. stoletju in njihovega zemljepisnega položaja. S polnimi črtami so narisani domnevni tek Drave, most in antične smeri vzhodnih cest v 9. stol., s pikčastimi črtami tek Drave v 19. stol. ter most in pot, ki vodi od mostu s strani na glavno tržno ulico (Žitna ulica, Gosposka ulica, Prešernova ulica). Drugi znaki pomenijo:

1 — Obseg srednjeveškega mesta po dokončanem razvoju. 2 — Smer antičnega vzhodnega obzidja med »Zgornjim dvorom« in dominikanskim samostanom. 3 — Položaj staroslovanskega grobišča na zahodni ravnini grajskega griča. 4 — Področji Kocljevega in Pribinovega dvora s cerkvama. I — Dvor in cerkev »in superiori civitate in orientali parte civitatis«. II — Dvor in cerkev »in inferiori civitate in occidentali parte civitatis«. III — Staroslovansko grobišče. IV — Nova zveza glavne tržne ulice z novim mostom.



smrti pa je Kocelj, ki je prevzel očetovo dediščino (okr. 860/61), začel z gradnjo druge cerkve, omenjene 874. Po verjetni Pircheggerjevi razlagi Arnulfinuma se prav na to cerkev nanašajo tudi njegovi podatki o novi cerkvi.⁴⁹ Vsekakor po letu 860, iz katerega je ohranjena obsežna darovnica Ludvika Nemškega salzburški cerkvi, v kateri Ptuj še ni zajet, morda pa tudi šele po padcu Koclja 874, in pred 887, v katerem je postal Arnulf frankovski kralj, je postal Salzburg posestnik dveh delov »civitatis«, starejše cerkve, sodstva, mitnine ali sejemske dajatve (theloneum) in mostu. Kocelj je — obsojen zaradi veleizdaje — izginil in je kralj zasegel njegovo posest, razen tiste, ki jo je ohranila njegova Frankom zvesta žena. To interpretacijo Arnulfinuma⁵⁰ nova razlaga podatka o cerkvi iz leta 874 le še potrjuje, saj je sedaj z obeh strani povezana s Kocljem-Karantancem. Koclju zaplenjeno posest je Arnulf daroval Salzburgu (890). Toda že 894 so Madžari prvič udarili v Panonijo in jo opustošili, v letih 898 in 899 pa so se napadi ponovili in frankovska oblast je bila vržena v notranjost Alp. Bavarski škofje so v pismu papežu leta 900 trdili, da »in tota Pannonia, nostra maxima provincia, tantum una non appareat ecclesia«.⁵¹ Ptuj je ostal v prostoru, ki so ga obvladovali Madžari.

TedANJI Ptuj se je brez dvoma razlikoval od poznejšega srednjeveškega mesta. O tem ne govore samo »dvori« in njihova vloga v agrarnem gospodarstvu, marveč tudi položaj antičnega mostu, ki je tedaj pač še igral svojo vlogo. Tudi omemba »spodnje civitatis v zahodnem delu civitatis« prča o tem, da je bil prostor med muzejem in Vičavo še prostornejši — in verjetno je prav na tem mestu treba domnevati obstoj starejše cerkve iz Pribinovih časov, medtem ko je mogoče postavljati »zgornjo civitas v vzhodnem delu civitatis« z novo cerkvijo samo na razširjeni prostor podgrajske terase okrog proštjske cerkve. Težko je reči, v kolikšni meri so bila ta naselbinska jedra zvezana med seboj (npr. ob današnji Prešernovi ulici) s količjakj strnjenim sistemom hiš — prej se mi zdi to neverjetno, kakor pa verjetno. Vsekakor je mogoče domnevati dvore tudi v okolici (na kopi grajskega griča in drugod). Na zahodnem platoju Grajskega griča poznamo slojansko grobišče⁵² — eno izmed najobsežnejših v Sloveniji — seveda pa se tudi pri njem postavlja vprašanje, ali njegova uporaba vsaj v dveh desetletjih neposredne salzburške oblasti nad večino naselbinskega sklopa konec 9. stol. ni bila začasno pretrgana in nato zopet nadaljevana v 10. stol.

Že uporaba izraza civitas v navedenih citatih jasno dokazuje, da je pravilna Zwitterjeva ugotovitev, da more imeti ta izraz v 9. stol. zelo različne pomeni (grad, razvaline antičnega mesta, bodisi naseljene bodisi nenaseljene in pod.), ter da tudi pri Ptujju nikakor ne gre za pomen »mesto« ali »meščanska naselbina«.⁵³ Dodatne salzburške pravice pa vendarle kažejo na nek promet skozi kraj (most in vsekakor dajatve ob njegovem prehodu) ter na letne sejme, pa tudi na posebno sejmsko sod-

⁴⁹ H. Pirchegger, Die Untersteiermark, 58 sl.

⁵⁰ B. Grafenauer, ZČ 6—7, 1952—1953, 186 sl.

⁵¹ Fr. Kos, Gradivo II, št. 324, str. 245.

⁵² J. Korošec, Staroslovansko grobišče na Ptujem gradu, 1950.

⁵³ Fr. Zwitter, ZČ 6—7, 1952—1953, 221—224.

stvo poleg običajnega imunitetnega sodišča, ki je Salzburgu pripadalo na njegovih gospodstvih.⁵⁴

Po zmagi nad Madžari pri Augsburgu 955 se je postopno začela širiti nad ozemljem vzhodno od Alp vnovič nemška oblast. Druga za drugo se javljajo v darovnicah nove marke, v katere je bilo razdeljeno osvojeno ozemlje. Med njimi je bila 980 tudi Rachwinova grofija (comitatus Rachvuini comitis), ki je bila severno od Savinjske⁵⁵ in v kateri je ležal pagus Zitdinesfeld, zgornje Dravsko polje zahodno od Ptuja⁵⁶ (leta 985); leta 1091 se prav ta krajina imenuje *marchia trans silvam*,⁵⁷ med letoma 1106 in 1124 pa *marchia Pitouiensis*.⁵⁸ Vsekakor je bil prav na meji ozemlja, ki je prišlo na prelomu 10. in 11. stol. vnovič v nemške roke, tudi Ptuj in Salzburg je s predlaganjem prefalzificirane darovnice svojih posestev tja do nekdanje spodnje Panonije v potrditev s strani različnih cesarjev od leta 977 naprej skrbel za obnovitev svojih nekdanjih pravic do tamošnjih posestev. Skrb gotovo ni bila brezuspešna, vendar nam pa vse te listine ne povedo ničesar niti o obnovitvi niti o podobi tedaj nastajajočega Ptuja. Prav nič se ne moremo nanje sklicevati, da se npr. Ptuj »znova pojavi v zgodovini 977 ter dobi zidani stolpasti grad in zemeljske utrdbe«,⁵⁹ kajti listine o Ptujju samo ponavljajo podatke Arnulfinuma iz konca 9. stol. To ponavljanje do srede 11. stol. prav gotovo ne priča, da bi Salzburg od te posesti imel posebne koristi ali posebno ozke stike z njo. Šele po nemško-ogrski vojski sredi 11. stol. se je utegnili položaj spremeniti. Toda v obmejnih predelih so tekli naprej medsebojni napadi in pustošenja. Meja salzburskega ozemlja južno od Drave je v tedanjih virih vselej napovedana le do ustja Dravinje v Dravo, torej le do ptujskega okoliša. Tudi ohranjena sporočila iz 12. stol. o prostoru med Dravo in Muro kažejo, da je segala oblast nemške države le do črte, ki povezuje prek Slovenskih goric Radgono s Ptujem. Obmejna področja so bila tudi znotraj marke predmet pogostnih napadov. Tako pravi menjalna listina med mejnim grofom in šentpavelskim samostanom iz časa med 1106 in 1124 v široki okolici Maribora, da so ta loca ... crebra hostium irruptione devastata et in solitudinem maximam fuerant exparte redacta,⁶⁰ podobno sporočilo se ponavlja kot označba dobe pred sklenitvijo miru med salzburskim nadškofom Konradom in ogrskim kraljem Štefanom (med 1125 in 1127) za vso Ptujsko marko,⁶¹ o posameznih napadih pa je govora tudi še pozneje (npr. 1131).⁶²

Dejansko se začenja novi razvoj Ptujä — tako gradu kakor mesta pod gradom — prav od Konrada naprej. Šele ta razvoj nam je poleg

⁵⁴ Fr. Zwitter, ZČ 6—7, 1952—1953, 223, 242 sl.

⁵⁵ Fr. Kos, Gradivo II, št. 470.

⁵⁶ Fr. Kos, Gradivo II, št. 487.

⁵⁷ Fr. Kos, Gradivo III, št. 395.

⁵⁸ Fr. Kos, Gradivo IV, št. 22.

⁵⁹ J. Curk, v Svet med Muro in Dravo, 300; podobno dvomljivo stališče v Ptuj, 1970, 58.

⁶⁰ Fr. Kos, Gradivo IV, št. 22.

⁶¹ Fr. Kos, Gradivo IV, št. 88.

⁶² Fr. Kos, Gradivo IV, št. 105.

tega — po koncu 9. stol. — vnovič znan po virih. Stanje ob relativni ustalitvi miru na ogrski meji pred mestom opisuje njegov življenjepis z besedami: *Bethowe antiquum extitit castrum, sed dirutum multis temporibus, atque ab illo, sicut hodie cernitur, reedificatum est.*⁶³ Gotovo je pripadla prav temu gradu pglavitna naloga v namenu, ki ga je imel po besedah življenjepisca Konrad ob svojem utrjevalnem delu, ki je zajelo tudi Lipnico in Rajhenburg: »njegov namen je bil zavarovati marko z gradovi, razpostavljenimi na primernih utrjenih krajih, da bi jo mogel braniti, ako bi Ogri zaradi svoje naravne nestanovitnosti prelomili prisego».⁶⁴ Nepolnih petdeset let zatem je potrdil cesar salzburske pravice v Ptuj u brez ponavljanja podatkov iz 9. stol.: »v Ptuj u cerkev z desetino in vse mesto (totam civitatem) s sodstvom, mitnino, mostom in vsem, kar spada k temu kraju»⁶⁵ (5. jun. 1178). Že od začetka 30. let 12. stol. pa ptujskega razvoja ni nosil več Salzburg sam, marveč salzburska ministerialna rodbina (doma najbrž iz Lungaua), ki si je nadela ime po mestu (gospodje Ptujski) in postala v 13. stol. ena izmed najmočnejših rodbin med štajerskim plemstvom.⁶⁶

Toda oglejmo si zopet najprej razvoj obeh sestavin protiogrške utrdbe, zgrajene za Konrada med 1131 in 1147 — gradu in mesta.

Grad je bil po izkopavanjih stároslovanskega grobišča in domnevnega staroslovanskega svetišča na zahodni ravnini glede svojega razvoja analiziran dvakrat,⁶⁷ v bistvu po istih virih (le da Curk navaja napačno še dva podatka o dvorih v mestu in Zahново listino o castrum minus v Ptuj u iz leta 1231, ki v resnici ne obstaja),⁶⁸ vendar z različnim rezultatom. Jedro gradu je zraslo vsekakor na vrhu hriba, na mestu sedanjega grajskega poslopja. Sporno pa je vprašanje, kje je stal drugi grad — castrum minus — na grajskem griču ali v mestu. Gre za interpretacijo podatkov, ki govorijo o dveh gradovih v Ptuj u: Baš postavlja tudi castrum minus na grajsko planoto, medtem ko pomeni to ime po Curkovem mnenju Gorenji dvor v današnji Prešernovi ulici (št. 33), ki še danes stoji.

Podatki so naslednji: 1247 se navaja vazal Ptujskih Hermannus de Pettouia de castro minori,⁶⁹ kar predpostavlja seveda tudi castrum majus (castrum domini Hermannii se omenja že 1235);⁷⁰ 1258 (ne 1265 kot Curk)

⁶³ Fr. Kos, Gradivo IV, št. 109.

⁶⁴ Fr. Kos, Gradivo IV, str. 66; citat je Kosova parafraza besedila: *Haec tria castra super Ungaros edificavit post compositum inter se et illos foedus amicitiae, hac intentione et providentia, ut si forte contingeret illos iuxta naturalem inconstantiam fidem violare, marchia castris super loca congrua dispositis munita, repugnandi haberet ausum et copiam.*

⁶⁵ Fr. Kos, Gradivo IV, št. 610.

⁶⁶ H. Pirchegger, Die Herren von Pettau, ZHVSt 42, 1951, 3—36; Die Untersteiermark, 61 sl.

⁶⁷ Fr. Baš, Mali grad v Ptuj u, ZČ 4, 1950, 127—150; J. Curk, Ptujski grad, Kronika 6, 1958, 57—66.

⁶⁸ Prva omemba »malega gradu« je šele iz 1247, gl. J. Zahn, Urkundenbuch des Herzogthums Steiermark III, 1903, št. 15.

⁶⁹ J. Zahn, Urkundenbuch III, št. 15.

⁷⁰ Fr. Kos, Gradivo V, 1928, št. 233.

omenja Otakar iz Geule ob opisu pogajanj med ogrskim mladim kraljem Štefanom in salzburškim nadškofom Ulrikom pred Ptujem, ki ga je prvi oblegal zaradi upora Hartnida Ptujkega, beide burg und stet (v. 5782);⁷¹ v pogodbi med nadškofom Friderikom in Friderikom Ptujskim se leta 1280 omenjajo prav tako gradova in mesto (Vesten und Stadt);⁷² najpomembnejši je popis ptujskih posesti iz časa 1296/1300, datiran pri Langu napačno v leto 1433,⁷³ ki navaja »datz Pettaw die brug und den turn von der purge und das Wenich haws (castrum minus!) und was auf dem perg ist und zwelf umb den perg, die zu dem purcklehen gehören; tudi 1428 se v oporočnem določilu zadnjega Ptujkega omenjata Haus und Veste Pettaw ločeno od mesta.⁷⁴ Če navaja podatek okr. 1300 castrum minus (Wenich haus) v nemščini izrecno poleg gradu in stolpa na grajskem griču, je pač spor odločen v korist Baša (in prav tako najbrž tudi njegov spor okrog izkopa, ki je bil nekdaj proglašen za »slovansko svetišče«, čeprav tudi s tem še ni razrešena vsa njegova arheološka problematika).⁷⁵ Če poleg tega v enem izmed redkih sporočil o pregrajevanju v 16. stol. zvemo, da je »dal Antonio de Piva 1556 star stolp podreti (abtragen liess)«, se more to nanašati pač na ta castrum minus, ne pa na stolp, ki je še v 17. stol. stal v okviru gradu in ga je videti na mestnih vedutah ter so ga podrli šele pozneje.⁷⁶

Zgodovino gradu v srednjem veku bi torej mogli povzeti takole: Vse, kar se trdi o gradnjah v 11. stol., so samo domneve, ki slone na splošnih potezah delovanja nadškofa Gebharda (1060—1088) v Brežah; v Konradovi dobi je bil zgrajen na grajskem hribu dvojni grad — majus na kopi griča, minus na grajski ravni; kadar ni bilo nadškofa — tako

⁷¹ Ponatis tega mesta po Seemüllerjevi izdaji Otokarjeve Rimane kronike (MGH, Deutsche Chroniken V/1) pri H. Pirchegger, Geschichte Pettaus im Mittelalter I, XXXIV. Jahresbericht des ... Gymnasiums in Pettau 1902—1903, 1903, 23; J. Curk, Kronika 6, 1958, 57; gre za prvi upor štajerskih ministerialov zoper Ogře 1258, medtem ko 1265 Ogri seveda v Ptuju niso imeli več kaj opraviti.

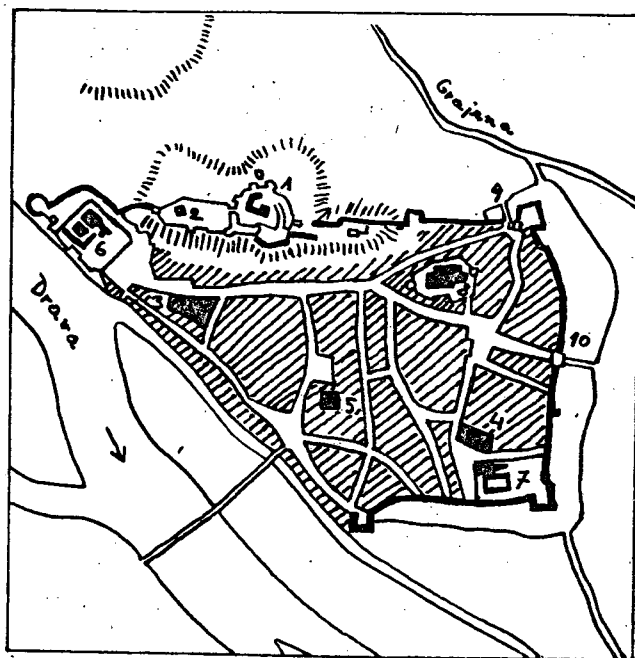
⁷² A. Lang, Die Salzburger Lehen in Steiermark bis 1520, Graz 1937—1939, 54.

⁷³ A. Lang, n. d., 61; za datiranje delitve posesti med Friderikom in Hartnidom gl. H. Pirchegger, ZHVSt 43, 1951, 18; napačni datum uporablja še Curk, Kronika 6, 1958, 58.

⁷⁴ A. Lang, n. d., 61.

⁷⁵ J. Korošec, Slovansko svetišče na Ptujskem gradu, 1948; Fr. Baš in Korošec, Problem slovanskega svetišča na Ptujskem gradu, ZČ 2—3, 1948—1949, 206—239; Dj. Bošković, Problem slovenskog hrama u Ptuj, Starinar, SAN, 1, 1950, 39—46; J. Korošec je do konca življenja ostal pri mnenju, da je mogoče stratigrafske podatke združiti samo s stavbenim objektom do 10. stol. in je bil namenjen vnovič s podrobnejšo obravnavo stratigrafskih elementov braniti svojo tezo, da gre pri objektu za staroslovansko svetišče; čeprav sem drugačnega mnenja in imam polemiko zoper to razlago za prepričljivo, je vendar res, da je ostala stratigrafska stran te problematike doslej tako rekoč neobdelana.

⁷⁶ H. Pirchegger, Schloß Ober-Pettau, v Hausmann, Südsteiermark, 1925, 372; J. Curk, Ptuj, 1970, 92, prenaša ta stolp brez argumentacije kar v okvir mestnega obzidja.



3. Poglavitne črte do-
zorelega srednjeveškega
Ptuja, postavljene v
okvir Montecuccolijeve-
ga načrta utrdbe sredi 17.
stol. (s pomočjo Pircheg-
gerjeve predloge).

- 1 — Castrum majus
(veliki grad). 2 — Ca-
strum minus (mali grad).
- 3 — Zgornji dvor Ptuj-
skih. 4 — Spodnji dvor
Ptujskih. 5 — Pfisterjev
dvor (v začetku 15. stol.
v rokah Ptujskih). 6 —
Dominikanski samostan.
- 7 — Minoritski samo-
stan. 8 — Proštijška cer-
kev. 9 — Špehova vrata.
- 10 — Ogrska vrata.

zavimo po določbah ob pomiritvi Ptujskih z nadškofom konec 13. stol. — so prebivali v večjem gradu ministeriali, v manjšem njihovi vitezi; kadar je prišel v Ptuj nadškof, so se Ptujski morali umakniti v manjši grad in v večjem napraviti prostor svojemu gospodu.⁷⁷ Ves ta razvoj nima nobene zveze z zgradbami v mestu. Okrog gradu je bilo še dvanajst hiš za grajske stražnike. Castrum minus je bil porušen šele sredi 16. stol., ko je dobil grad ob utrjevanju zoper Turke podobo, ki jo kažejo njegove prve slike iz 17. stol.

Prvo razdobje nepretrganega razvoja mesta od srede 12. stol. naprej nam je znano manj, kakor zgodovina gradu, toda pglavitni elementi so vendarle jasni in nedvomni. Gotovo gre za naselbino meščanskega tipa. Njeno hrbtenico predstavlja trg v obliki ceste med župno cerkvijo in zgornjim dvorom (Korngasse, Herrngasse, Prešernova ul.). Od tod proti Dravi se spuščajo majhne ulice, ki prav tako spadajo v staro mestno jedro, na vzhodu vse do približno Kremljeve ul., seveda z vključenim spodnjim dvorom (sedanjim občinskim sodiščem). Oporišče naselbine je bil z ene strani čim varnejši položaj med hribom z močnim gradom in široko reko; zato se je prestavila in osredotočila iz razsejanih in po Madžarih rušenih dvorov na ozemlje, ki ga je bilo najlažje zavarovati: med prostorom, kjer se grajski grič najbolj približa reki na zahodu in med Kremljevo ul. na vzhodu, po kateri so približno speljali

⁷⁷ A. Lang, n. d., 53—57; H. Pirchegger, ZHVSt 42, 1951, 15—17.

vodo Grajene in tako povečali varnost kraja. Že smer tržne ulice kaže, da ni bil oporišče meščanske naselbine, ki je tako nastajala in se nepretrgano razvijala od srede 12. stol. naprej, na Dravi most, ki ga kažejo poznejše upodobitve Ptuja in ki se je naslanjal na levi breg pri trikotno lijakastem tedanjem Svinjskem, poznejšem Lesnem in današnjem Hrvatskem trgu. Prešernova (stara Žitna) ulica teče v smeri od starega rimskega mostu proti župni cerkvi in prav gotovo je to začetek, od katerega se je razraščal kraj s cestami v podobi ribjih kosti, kakor pravi Curk. Na prehod Drave na starem mestu rimskega mostu ne kaže samo dominikanski samostan, čigar postanka na njegovem mestu si sicer 1230 ne bi mogli pametno razložiti,⁷⁸ marveč tudi še zapis iz leta 1322: die Weidowe pi der stat ze Pettow, da die pruckh übergeht.⁷⁹ Zahn in za njim Baš⁸⁰ sta sicer mislila pri imenu Weidowe na ledino na desnem bregu Drave, toda formulacija kaže le na levi breg, na Vičavo, za katero dokumenti tega časa uporabljajo podobna imena⁸¹ in ki je bila v sporih med Ptujskimi in Salzburgom okr. 1300 očitno posebnega pomena. Most je postal neuporaben pač šele s prestavitvijo glavnega dravskega toka (pri čemer so morda že poprej nastopale motnje s kakimi rokavi?) — in po vsem sodeč je zvezana ta z deževnim obdobjem 14. stoletja, ki je trajalo do začetka 15. stoletja. Natanko ne vemo, kdaj je moral biti stari most opuščen in postavljen novi — Curk po pravici misli na 14. stoletje. Gotovo je novi most stal že 1376, kajti z njim je zvezana določba v mestnem pravu iz tega časa, da morajo kmetje ob sejmi puščati svoje vozove na Svinjskem trgu. Vendar je še okr. 1433 tekel med Ptujskimi in nadškofofom spor ne samo za most, marveč tudi za brod pri Ptuj, kar bi moglo kazati na kake spremembe teka Drave in težave pri prehodu prek nje celo še v 15. stoletju.⁸²

Med posameznostmi pri mestnem razvoju kaže proštijška (župna) cerkev na gradnjo 12. stol. in nato pomembno pregrajevanje in slikarijo iz druge četrtine 13. stol. Leta 1230 je nastal — zunaj trga in vsekakor pred njegovimi utrdami (pri čemer moremo misliti le na jarek, nasip iz zemlje in kake palisade na njem) — dominikanski samostan kot prvi samostan pri mestu, med 1251 in 1270 pa (po do druge svetovne vojne ohranjenih ostankih fresk, ki se skladajo s slogom slik v zahodni empori v Krki, nastalih po 1263) minoritski samostan, prvi zahodno od zgornjega dvora, drugi ob spodnjem dvoru na vzhodni strani mesta. Šele 1251 je mesto dobilo obzidje, v katerega je bil dominikanski samostan že zajet, medtem ko je bil minoritski zajet očitno šele pozneje. Prav v ta čas

⁷⁸ Značilno je postopno padanje pomena tamošnjih mestnih vrat, dokler ni v Montecuccolijevem načrtu utrd iz 17. stol. to očitno prava slepa ulica, medtem ko so vsi pomembni izhodi iz mesta na jugu (most) in vzhodu (špehova in ogrska vrata).

⁷⁹ A. Lang, n. d., 61.

⁸⁰ Fr. Baš, ČZN 28, 1933, 97.

⁸¹ A. Lang, n. d., 61 — Weydsaw, 407 — Weythaw in pod.

⁸² A. Lang, n. d., 65 in 61; zveza z drugim aktom seveda kaže, da gre že za starejši spor med okr. 1300 in 1433, čeprav tudi v 15. stol. še ni bil poravnani; premeščanje Drave je potekalo gotovo s prestavljanjem rokavov in ga zato v podrobnostih sploh ni mogoče zasledovati.

spada po Zwitterjevem mnenju dvig Ptuja iz trga v mesto, čeprav zapis mestnega prava iz 1376 sam postavlja začetek njegove veljave (z gospodi) okrog leta 1300, prav gotovo pa del njegovih formulacij povzema določbe pomirjevalnih pogodb med Ptujskimi in nadškofi iz zadnjih desetletij 13. stol. in celo določbe o razmerju s Slovensko Bistrico v privilegijih, ki segajo do srede 14. stol.

Vsekakor je mesto že dograjeno, ko je bil zgrajen novi most. Sicer si ne bi mogli razlagati, da pristaja na levi breg proti fronti hiš in da se ulica proti glavnemu trgu ne izteka naravnost iz mostu naprej, marveč se je bilo treba obrniti prek Svinjskega trga na levo. Umetnostni razvoj kaže s svojimi ostanki kot na glavno gradbeno razdobje na 13. in 14. stol., zlasti pa je poudariti Cevčeve ugotovitve v analizi ptujskih plastik, ki kažejo v Ptuj ob prelomu 14. in 15. stol. morda tedaj najpomembnejše središče umetnostnega življenja v slovenskih pokrajinah.⁸³

»Sorazmerno nagel razvoj mesta v 13. in 14. stol. je povzročil, da je bil Ptuj že v prvi polovici 15. stol. urbanistično in gradbeno izdelano mesto, ki se je v prihodnjih stoletjih samo še stilno in tehnično komunalno izpopolnjevalo.«⁸⁴ Doseglo je tudi že svojo velikost (okr. 180 hiš — približno enako število kakor jih je štel tedaj tudi Maribor),⁸⁵ ki se je začela vnovič spreminjati šele v 19. stol., vendar tedaj v znatno manjši meri kakor pri mestih na sploh na slovenskih tleh, ker je ostal Ptuj ob strani že pri določanju »komercialne« ceste Dunaj—Trst v 18. stol., prav tako pa sredi 19. stol. tudi ob strani glavne železnice v isti smeri.

Druge elemente ptujske srednjeveške zgodovine, v katerih moremo povzemati le že stare ugotovitve, moremo na tem mestu le še bežno preleteti. Zgodovina Ptuja in okolice je zvezana s Salzburgom in s salzburškimi ministeriali, Ptujskimi gospodi. Obsežna salzburška posest je segala na desni breg Drave le z ozkim pasom med Loko in ustjem Dravinje. Njeno težišče pa je bilo na levem bregu, kjer je segala po opisu 1322 od gradu Vurberg proti severovzhodu do Pesnice in po starejšem mnenju nato naprej do Ščavnice in po njej proti vzhodu do ogrske državne meje; Pirchegger je pred sedmimi leti to svojo nekdanjo razlago popravil⁸⁶ ter sedaj misli, da voda Tzienitz pomeni enega izmed potokov okrog nekdanjega Sv. Andraža (dan. Vitomerci), od koder je tekla meja proti vzhodu po grebenih Slovenskih goric, tj. po razvodnem grebenu med Muro in Dravo. Vse, kar je znotraj tega ozemlja, je po tem tekstu ali salzburška neposredna posest ali salzburški fevd.

Iz prvotnega jedra, ki ga je zavzela v tem prostoru salzburška posest z darovnicami 9. stol. in njihovim uveljavljanjem s pomočjo falzifikata konec 10. stol., se je razširila zlasti z dvema sunkoma, ki sta oba

⁸³ E. Cevc, Srednjeveška plastika na Slovenskem, 1963, 105—106, 109—114, 123—168; Fr. Stele, Gotsko stensko slikarstvo v Ptuj in minoritska cerkev, Poetovio-Ptuj 69—1969, 1969, 120—135.

⁸⁴ J. Curk, v Svet med Muro in Dravo, 302.

⁸⁵ B. Saria, Pettau, 26; H. Pirchegger, Die Untersteiermark 19.

⁸⁶ H. Pirchegger, Die Untersteiermark, 14.

zvezana z delovanjem Ptujskih gospodov. Na meji med 12. in 13. stol. so v bojih z Ogri osvojili ozemlje od črte Sv. Andraž—Ptuj na zahodu do črte Kog—Središče na vzhodu, poleg tega si pa sredi 13. stol. pridobili tudi Borl, ki je ostal v njihovih rokah kot nekaka čudna samostojna gosposčina med Ogrsko in Štajersko in tja do 15. stol. ni priznaval niti ene niti druge oblasti nad seboj. Tudi razširjenje salzburske posesti na zahod s pridobitvijo Vurberškega gospostva (1246) je uspeh Ptujskih gospodov, čeprav z mirno obliko dediščine in ne z osvajanjem. V teh okoliščinah je seveda razumljivo, da je imel Salzburg v neposrednem uživanju na tem velikem ozemlju znatno manj zemlje kakor njegov ministerial in ptujski grajski grof. Po pomirjevalni pogodbi, s katero se je Friderik Ptujski 1286 po poskusu osamosvojitve podvrgel salzburški fevdni oblasti, je moral vrniti svojemu gospodu 14 desetinskih dvorov. in 26 vasi — urbar salzburske posesti iz leta 1322 našteva 29 krajev s 358 hubami in 10 domci. Fevdna posest Ptujskih gospodov na tem ozemlju v 14. in začetku 15. stol. je znašala 324 hub v ormoškem, 70 hub v ptujskem in okrog 330 hub v vurberškem okolišu; poleg tega so si med svojim bojem za osamosvojitve med sredjo 13. stol. in 1320 — tedaj se je ta posest vrnila Salzburgu — prisvojili v teh treh okoliših številne aktivne fevde (po seznamu iz leta 1320 je šlo za 688 hub, ki so bile v rokah 62 vazalov). Le tako se more razložiti prav v tem času izredna vojaška moč Ptujskih, ki so sodelovali v bojih proti Otakarju z 200 kornjeniki (tj. z najmočnejšim oddelkom s Štajerskega).

Ptuj je od svoje obnovitve pod Salzburgom in Ptujskimi gospodi v 12. stol. naprej užival težko usodo mesta ob meji. Sprva je bil sam nosilec ekspanzije in gibanja meje proti vzhodu. Po 1254 je prišel s Štajersko pod ogrsko oblast. Zaradi upornosti Ptujskih je izročil Bela varstvo Ptuja križnikom nemškega viteškega reda iz Velike Nedelje, v Ptuj pa je bil — pred propadom kratkotrajne ogrske oblasti v korist Otakarja (1260) — tudi sedež mladega kralja Štefana. Tudi za Otakarjeve vlade je ostalo zaupano varstvo mesta križnikom. Brez dvoma je bil tudi to eden izmed vzrokov, ki so pognali Ptujске gospode v prve vrste Otakarju nasprotujočega štajerskega plemstva na strani Rudolfa Habsburškega.

Težke razmere v teh burnih desetletjih so pa razrahljale tudi salzburske pravice do Ptuja in njegovega velikega gospostva. Ko je nadškof Ulrik 1258 s pogajanjmi z mladim kraljem Štefanom reševal Ptuj pred osvojitvijo z naskokom in pred opustošenjem, s katerim so Ogri grozili mestu zaradi upora Ptujskih, je prepustil mesto ogrskemu kralju v zastavo za 3000 funtov, ki jih je sam nujno potreboval za tedanji boj zoper svojega tekmeca v Salzburgu, Filipa Spanheimskega. Zastavljena gosposka je tako prešla na Otakarja in po 1276 na Rudolfa Habsburškega, ki jo je vnovič podelil Ptujskim gospodom. To je bil položaj, v katerem so se Ptujski poskušali osamosvojiti in se otresti salzburskega ministerialstva. Čeprav so pri tem uživali celo vladarjevo naklonjenost, so se konec 80. let morali vnovič ukloniti, resda ne brez vsakega uspeha: delu posesti so se sicer morali odreči in jih vrniti nadškofu, za ostala priznati vnovič fevdno nadoblast, omejene so bile tudi njihove pravice nad ptujskimi meščani in koristi od vzdrževanja obrambe ptujskega gradu in

mesta, toda pridobili so dednost preostalih pravic in svojega položaja. Celo po smrti zadnjega Ptujkega gospoda, Friderika (1438) je bila razdeljena njihova posest med njihove sorodnike. To je bilo izhodišče, iz katerega se je širila še v veliko večji meri kakor v območju salzburske posesti njihova moč zunaj tega področja od Kranjske do Avstrije na severu s pomočjo nakupovanja, tako da so v dobi svojega največjega vzpona v 14. in začetku 15. stol. nekaj časa uspešno nastopali kot tekmeči mogočnih Celjskih grofov.

Po koncu mogočnega rodu se je zdelo, da se bo mogla salzburska oblast nad mestom vnovič okrepiti. Toda burni časi, ki so se začeli za slovenske pokrajine v drugi polovici 15. stol., so salzburskemu gospostvu nad mestom, čigar obmejni in trdnjavski pomen je v teh okoliščinah vnovič močno zrasel, pripravili konec. Ko se je nadškof v svojem sporu s Habsburžani zvezal z Ogri, je mesto zasedla vojska Matije Korvina in šele 1490 ga je iztrgal Maksimilijan iz ogrskih rok, vendar ga je »zaradi posebno pomembnih vzrokov« — tj. zaradi njegovega vojaškega pomena — pridržal sebi. Tudi ko ga je 1511 vnovič zaupal salzburskemu nadškofu, je ostal sedež deželnoknežje zastavne gosposke. Leta 1555 je mesto z gospostvom (s povračilom zastavne vsote) Ferdinand odkupil in tako je dokončno ugasnila salzburska stara pravica nad mestom.

Za ptujske meščane in njihovo gospodarstvo je bil ta položaj gotovo ugodnejši. Odkar je Štajerska dežela prišla po 1276 v roke Habsburžanov, je namreč naletela ptujska trgovina z vinom proti zahodu skozi Slov. Bistrico in Maribor vedno vnovič na težave in večkrat celo na prepoved vožnje ptujkega vina skozi ti dve mesti. Medtem ko se je razmerje v Slov. Bistrici sredi 14. stol. uredilo, je trajala »vojna« zaradi vinske trgovine z Mariborom z menjajočimi se uspehi vse do 18. stol. Podobne težave je imel Ptuj do 16. stol. tudi s posredniško trgovino med Ogrsko in Italijo in obratno. V 14. stol. so se vrstile prepovedi habsburških deželnih knezov zoper to ptujsko trgovino, ki stoje na začetku politike, ki je »odločila prioriteto Maribora pred Ptujem« (Zwitter). Prehod Ptuja pod Habsburžane je pač vsaj nekoliko olajšal težave v tem pogledu, zlasti odkar se v 16. stol. tudi v habsburški gospodarski politiki začenjajo prvi ukrepi v korist tržaške ceste prek Krasa (Gestrin).

Zusammenfassung

PTUJ (PETTAU) IM MITTELALTER

Die zweifache Übernahme des Ortsnames (ad Poetojo-Ptuj; Poetovio-Pettau) zeugt über die Siedlungskontinuität und die Begegnung der Romanen nicht nur mit den Slaven im 6. sondern möglicherweise auch mit den Franken oder Baiuwaren nach der Mitte des 8. Jahrhunderts, obzwar zwischen der letzten Erwähnung von Poetovio in der Spätantike (448 bzw. 546) und der ersten im Frühmittelalter (846–859) 3–4 Jahrhunderte ohne jede Nachricht liegen und diese Kluft auch mit den archäologischen Funden nicht ganz geschlossen werden kann. Bei dem gleichen Ortsnamen geht es aber jedenfalls nicht wörtlich um den gleichen Ortsraum, denn das mittelalterliche Ptuj entstand nicht auf dem antiken Stadtgebiet, sondern unmittelbar vom Osten her an die antike Stadtbefestigung zwischen der Drau und dem Burghügel angelehnt, mit dem Schwer-

punkt auf dem Gebiete, das in der Antike und noch im Frühmittelalter entweder von dem Fluß bedeckt oder jedenfalls wenigstens oft von ihm überschwommen wurde. Die Grundlage der Siedlungskontinuität war die antike Draubücke (heute insgesamt auf der trockenen Erde südlich von der Drau gelegen), welche noch bis um d. J. 1300 gebraucht wurde. Eine offene Frage aber besteht noch immer in dem Ausweichen des slavischen Reihengraberfeldes dem spätantiken Kastell im westlichen Teil des Burghügels; wenn dieser Befund durch den fortwährenden Gebrauch des Gebäudes verursacht wäre, würde das den bisher präzisesten Beispiel der räumlichen Kontinuität im Siedlungsgebiet der Alpendslaven bedeuten.

Ptuj gehörte im 9. Jahrhundert zu Unterpannonien; es ist also wahrscheinlich von den Franken durch den großen Feldzug Erichs 795 erobert worden. Jedenfalls erst nach d. J. 860, möglicherweise erst zwischen 874 (die Beseitigung Koceljs) und 887 (die Erhebung Arnulfs zum fränkischen König) wurden die ersten Grundlagen des hiesigen salzburgischen Grundbesitzes gelegt, welches vom Arnulf (um 890) noch vergrößert wurde. Damals bestanden im Raume Ptuj's mehrere *curtilia loca* mit den dazugehörenden Bauernsiedlungen, wahrscheinlich noch vereinzelt um den Burghügel gelegen und nicht in der Form einer geschlossenen Siedlung. Auf dem Burghügel bestand ein Reihengraberfeld, dessen ununterbrochener Gebrauch auch während der unmittelbaren Salzburgerherrschaft natürlich nicht als gesichert gelten kann. Der Magyareneinbruch ins Pannonien (um 900) brachte auch Ptujgebiet bis in die Spätzeit d. 10. Jahrhunderts in ihre Hand; erst um 980 erschien das Gebiet bis zur Linie Ptuj-Radkersburg wiederum in den Grenzen des Deutschen Reiches und Salzburg läßt sich mehrere Male seine Rechte auf die Siedlung und ihre Umgebung bestätigen. Das Gebiet wird aber noch bis ins 12. Jahrhundert von Magyaren verwüstet, so daß bis zum Friedensschluß zwischen dem Erzbischof Konrad und dem König Stefan (1125—1127) keine brauchbare Nachricht über die Stadtgeschichte besteht; erst seitdem wird die mittelalterliche Geschichte Ptuj's wieder klarer.

Bei den Behauptungen über den Burgbau in Ptuj während d. 11. Jahrhunderts geht es nur um ungewisse Annahmen, welche nur mit der Bautätigkeit Gebhards (1160—1180) in Friesach und Leibnitz unterstützt werden; erst seit Konrad, welcher in Bettowe ein *antiquum castrum, sed dirutum multis temporibus*, vorfand und wiederum errichtete, bestehen darüber unmittelbare Nachrichten. Auf dem Burghügel wurden zwei Burgen — *majus* (auf der Spitze) und *minus* (auf der westlichen Ebene des Hügels) — erbaut; *castrum minus* wurde im 16. Jahrhundert, als die Burg mit den Befestigungsarbeiten ihre bekannte Form bekommen hat, abgetragen. Die Annahme, *castrum minus* wäre der Oberhof in der Stadt, steht im Gegensatz zu den Quellennachrichten.

Seit der Mitte d. 12. Jahrhunderts entwickelt sich auch die Stadtsiedlung in gesicherter Lage zwischen der Burg und der Drau, deren Günstigkeit noch durch die Verlegung des Unterlaufs von Grajena vergrößert wurde. Von der Korngasse breitete sich die Stadt in das einstige Inundationsgebiet der Drau aus. Der Fluß verlegte nämlich seinen Lauf von west-östlicher in eine süd-östliche Richtung, weshalb aber auch die alte Brücke unbrauchbar wurde und man eine neue Brücke nach der Mitte der Stadtsiedlung erbauen mußte. Wir wissen zu wenig, um diese Entwicklung genau zeitlich festzulegen. Im 13. Jahrhundert scheint die Stadtsiedlung schon ihren Umfang zwischen dem Dominikaner- und Minoritenkloster zu erreichen; i. J. 1322 wird die alte Brücke zum letzten Mal erwähnt, vor d. J. 1376 ist zweifellos schon die neue errichtet. Im 15. Jahrhundert erreichte die Stadt die Häuserzahl, welche erst nach d. 18. Jahrhundert wesentlich vergrößert wurde.